ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Gleaner

Vol 26 (2008)

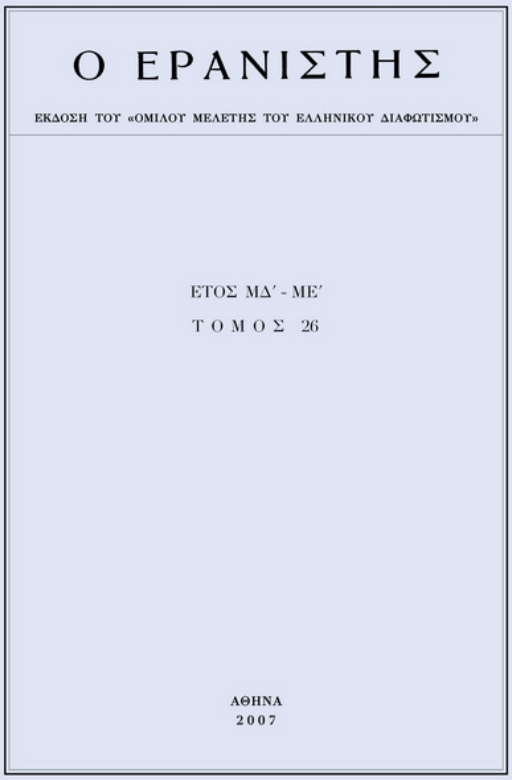

Έντυπες εκδόσεις νομικών πηγών στον ελληνικό χώρο. Συναγωγή δεύτερη

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: 10.12681/er.64

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2008). Έντυπες εκδόσεις νομικών πηγών στον ελληνικό χώρο. Συναγωγή δεύτερη. *The Gleaner*, *26*, 5–21. https://doi.org/10.12681/er.64

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 24/04/2024 10:11:15

ΕΝΤΥΠΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΟΜΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Συναγωγὴ δεύτερη

I

ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΟΥ ΕΙΧΑ ΑΝΑΔΕΙΞΕΙ μιὰ πληροφορία τὴν ὁποία παρέδιδε μιὰ ἀνέκδοτη τότε πηγή, μιὰ εἴδηση σχετικὴ μὲ τὸ πότε ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῶν «Βασιλικῶν», ἡ ἔκδοση Fabrotus ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1647, πέρασε στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς.[1] Τὴν πληροφορία μᾶς τὴ δίνει ὁ Χρύσανθος Νοταρὰς (1660 ci. - 1731) στὸ ἔργο του «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους» δηλώνοντας πὼς ἀγόρασε τὴν ἔκδοση στὸ Παρίσι τὸ 1700 καὶ συμπληρώνει αὐτάρεσκα: «πρώτως [ἡμεῖς] τὰ ἐφέραμεν [τὰ «Βασιλικὰ»] εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν».[2] Στὸ ἴδιο χωρίο ὁ Χρύσανθος μᾶς ὑποδεικνύει καὶ τὰ δύο ἑπόμενα πρόσωπα ποὺ τοῦ ζήτησαν νὰ φροντίσει ὥστε νὰ προμηθευτοῦν καὶ ἐκεῖνοι τὴν ἔντυπη ἔκδοση: πρόκειται γιὰ ἕναν Ἕλληνα Φαναριώτη ἀλλὰ καὶ ἕναν Ρουμάνο ἡγεμόνα. Κατὰ συνέπεια, λίγο μετὰ τὸ 1700 ἄλλο ἕνα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν «Βασιλικῶν» ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ πλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου, καὶ ἕνα ἄλλο θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς πῆγε στὴ Βλαχία, ἀφοῦ ὁ βιβλιόφιλος ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν Χρύσανθο νὰ τοῦ τὸ ἀγοράσει δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Basarab Brancoveanu, βοεβόδα τότε τῆς παραδουνάβιας ἡγεμονίας.[3]

Σήμερα ἀνοίγω τὸ ριπίδι τῶν ἐρευνῶν μου καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις νο-

---

1. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τὰ "Βασιλικὰ" (ἔκδ. Fabrotus) στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 19 (1993), 330-332.

2. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χρύσανθου τὸ δημοσίευσε ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 2000, ἡ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 6 (2000), 181–278· τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὶς σ. 272-273 τῆς ἔντυπης μορφῆς του.

3. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *ὅ.π.*· στὴ μελέτη προτείνεται μιὰ ἑρμηνεία στὸ εὔλογο ἐρώτημα γιατί ὁ Χρύσανθος ἀναφέρει πὼς τὸ 1700 ἐκεῖνος ποὺ ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποκτήσει τὴν ἔντυπη ἔκδοση ἦταν ὁ Νικόλαος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτος καὶ δὲν κατονομάζει ὡς ἐνδιαφερόμενο τὸν «ἐξ ἀπορρήτων», τὸν διάσημο πατέρα του.

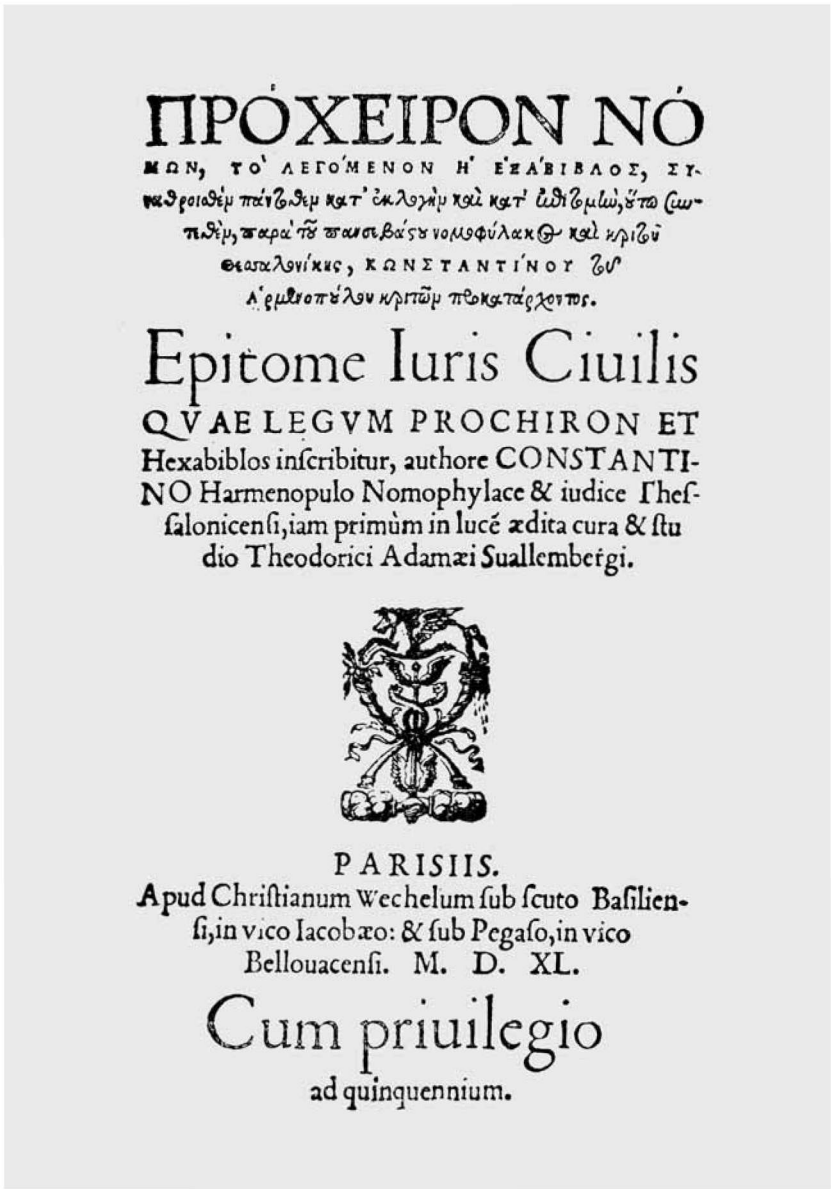

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟ
ΜΩΝ, ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ Η ΕΞΑΒΙΒΛΟΣ, ΣΥ-
ντεθειμένη παὶ ζηλωθεῖσα παὶ ἐπιζημιωθεῖσα ὑπὸ ζω-
πυρίου, παρὰ τοῦ παυσιβάσιλα νομοφύλακος καὶ κριτοῦ
Θεσσαλονίκης, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ τοῦ
Ἁρμενοπούλου κριτῶν πρωτοκαθέδρου.

Epitome Iuris Ciuilis
QVAE LEGVM PROCHIRON ET
Hexabiblos inſcribitur, authore CONSTANTI-
NO Harmenopulo Nomophylace & iudice Theſ-
ſalonicenſi, iam primùm in lucẽ ædita cura & ſtu
dio Theodorici Adamæi Suallembergi.

PARISIIS.
Apud Chriſtianum Wechelum ſub ſcuto Baſilien-
ſi, in vico Iacobæo: & ſub Pegaſo, in vico
Bellouacenſi. M. D. XL.

Cum priuilegio
ad quinquennium.

Προμετωπίδα τῆς editio princeps τῆς *Ἑξαβίβλου*
(Théodoric Adamée de Suallemberg, Παρίσι 1540)

μικῶν κειμένων ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴ Δύση καὶ προσπαθῶ νὰ ἐντοπίσω πληροφορίες ποὺ ὑποδεικνύουν τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀντίτυπά τους πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ ἀναδείξω τεκμήρια ποὺ μᾶς δείχνουν τὸν τόπο ὅπου βρέθηκαν. Τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ χρόνου ποὺ ἐδῶ θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα καὶ τελειώνει τὸ 1744. Εἶναι εὐνόητο πὼς τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα δὲν ἀφορᾶ τὸ χρόνο ἔκδοσης τοῦ ἐντύπου ἀλλὰ τὸ διάστημα στὸ ὁποῖο κάποιο ἀντίτυπό του ἐντοπίζεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.[4]

II

Ἡ «Ἑξάβιβλος» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου γνώρισε τὶς δύο πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις της, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν 16ο αἰώνα. Ἡ πρώτη, ἡ editio princeps, ἔγινε στὸ Παρίσι τὸ 1540 ἀπὸ τὸν Théodoric Adamée de Suallemberg. Ἡ δεύτερη, ποὺ εἶναι «γραικολατίνα», ἐκδίδεται δηλαδὴ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἡ μετάφρασή του στὰ λατινικά, ἔγινε στὴ Γενεύη τὸ 1587 καὶ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ Γάλλος οὐμανιστὴς Denis Godefroy.

Γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση ἔχουμε ρητὴ μνεία πὼς ἀντίτυπό της βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1744 στὴν Ἀδριανούπολη. Τὴν πληροφορία ὄχι μόνο γιὰ τὴν παρουσία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀξιοποίησή του μᾶς τὴ δίνει ὁ Ἀλέξιος Σπανός, ἐκεῖνος πού, χρησιμοποιώντας αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἀντίτυπο ἀπὸ τὴν πρώτη ἔντυπη ἔκδοση, «μετέφρασε» τὴν «Ἑξάβιβλον» «εἰς κοινὴν γλῶσσαν»· ἡ ἀπόδοσή του πρωτοδημοσιεύτηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ Βενετία τὸ 1744, γιὰ νὰ ἐπανεκδοθεῖ ἔκτοτε πολλὲς φορὲς τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα.[5]

Ἡ πληροφορία γιὰ τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης στὴν Ἀδριανούπολη ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη[6] καὶ

---

4. Ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ πὼς δὲν καταγράφω ἀντίτυπα ἐκδόσεων νομικῶν πηγῶν ποὺ σώζονται σὲ βιβλιοθῆκες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἂν αὐτὰ δὲν φέρουν κάποιο στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς βοηθᾶ στὴ χρονολόγηση τῆς ἐποχῆς ποὺ πέρασαν στὴν Ἀνατολή.

5. Τὶς ἑπτὰ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ 1744 ὡς τὸ 1820 τὶς ἔχει καταγράψει ὁ Νίκος Α. Βέης (Bees), «Ἀρμενοπουλικὰ Ἀνάλεκτα», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἑξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)* —Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6—, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 381-395.

6. Βλ. Νίκος Α. Βέης (Bees), *ὅ.π.*, σ. 380.

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟΜΩΝ
ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ
ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ.

PROMPTVARIVM
IVRIS, CONSTANTINO
HARMENOPVLO
AVTHORE.
Interprete Ioanne Mercero.

Dionysij Gothofredi J.C.
PARATITLA AD SINGVLOS
Constantini Harmenopuli titulos

CAPITVM LECTIONVM LIBELlus ad eundem authorem.

ENCLATOR GRÆCARVM DICTIOnum Iuris, ad eundem Harmenopulum.

Apud Guilielmum Læmarium
ANNO D. LXXVII.

Προμετωπίδα τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῆς *Ἑξαβίβλου*
(Denis Godefroy, [Γενεύη] 1587)

τὸν Δημήτριο Γκίνη,[7] ἐνῶ στὶς μέρες μας τὴν ἔχει χρησιμοποιήσει σὲ πολλαπλὲς μελέτες του ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης.[8]

Γιὰ τὴ δεύτερη ἔντυπη ἔκδοση τῆς «Ἑξαβίβλου», τὴ γραικολατίνα, ἔχουμε ἄραγε κάποια μνεία παρουσίας της στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει;

Μιὰ ἐντύπωση πὼς ἀντίτυπό της βρισκόταν στὸ Μυστρὰ τὸ 1710 μᾶς τὴν προκαλεῖ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει ἕνας ἱερέας, ὁ παπα–Ἰωάννης, ἀπὸ τὸν βενετοκρατούμενο Μυστρὰ στὸν λόγιο πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρύσανθο, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διέμενε στὴν τουρκοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη.[9]

Ἂς παρακολουθήσουμε τὴ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία ποὺ τελικὰ θὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν παρουσία στὸ Μυστρὰ ἑνὸς ἄλλου ἐντύπου ποὺ ἐνδιαφέρει καὶ αὐτὸ τὴν ἔρευνά μας.

Ὁ παπα–Ἰωάννης θέτει ἕνα ἐρώτημα στὸν Χρύσανθο μὲ ἐπιστολή του ποὺ τὴ γράφει ἀπὸ «τὸ Μισοχώριον» τοῦ Μυστρᾶ τὸ 1710: κάποιος ποὺ εἶχε γεννηθεῖ μουσουλμάνος, ποὺ προσῆλθε στὴν Ὀρθοδοξία καὶ χειροτονήθηκε ἱερέας, μπορεῖ νὰ ἀνέλθει τὶς βαθμίδες τῆς ἱεροσύνης; Ὁ παπα–Ἰωάννης δὲν θέτει θεωρητικὰ ζητήματα καὶ περιμένει νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὸν λόγιο πατριάρχη· γιὰ τὴν προσωπική του περίπτωση ἐνδιαφέρεται, τὴν ὁποία περιγράφει μὲ τρόπο ἀφοπλιστικὸ στὴν ἴδια ἐπιστολή του.

«Οἱ γονεῖς μου, δέσποτά μου, ἦταν Τοῦρκοι· καὶ μισεύοντας τὸ γένος τοῦ Ἰσμαὴλ ἀπὸ ἐδῶ [ἀπὸ τὸν Μυστρά], βαπτίστη ἡ μητέρα μου καὶ ἐγώ· ὁ πατήρ μου ἐχρίστη ὑπὸ τοῦ ἁγίου μύρου, διατὶ ἦταν χριστιανός. Καὶ ἔτζη εὐχαριστοῦμεν τὸν Παντοκράτορα Κύριον, ὁποῦ μᾶς ἐχάρισεν τὸ ἅγιον αὐτοῦ βάπτισμα».[10]

Ἂν τὸ πότε βαπτίστηκε τὸ προσδιορίζει ὁ ἴδιος στὴν ἐπιστολή του, «μισεύοντας τὸ γένος τοῦ Ἰσμαὴλ ἀπὸ ἐδώ», δηλαδὴ μετὰ τὸ 1687, στοι-

---

7. Βλ. Δ. Σ. Γκίνης, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου...*, σ. 174.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ Μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰ.). Πρακτικὰ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν*, Κομοτηνὴ 2005, σ. 265-266.

9. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δημοσιεύτηκε στὴ μελέτη τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, «Λαθρόβιος ὀρθοδοξία», *Μεσαιωνικὰ Γράμματα* 1, τχ. Δ΄ (1930), 87 ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη· σήμερα λανθάνει ἢ ἔχει χαθεῖ.

10. *Ὅ.π.*

χεῖα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ μιὰ βενετικὴ ἀπογραφὴ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ νεοφώτιστος χριστιανός, ποὺ στὰ τέλη τοῦ 1710 ἐκφράζει τὶς φιλοδοξίες του νὰ ἀνέλθει τὶς βαθμίδες τῆς ἱεροσύνης, εἶχε χειροτονηθεῖ ἱερέας πρὶν ἀπὸ τὸ 1699.[11]

Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὴν ἔρευνά μας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ νὰ προκαλέσει τὴ θετικὴ γνωμοδότηση τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ἐπισυνάπτει ἕνα «κεφάλαιον... ὡς καθὼς τὸ ἐσήκωσα [= τὸ ἀντέγραψα] ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον, καὶ εἶναι γραικολατῖνο, ὡς τὸ αὐτὸ περιέχει».[12]

Μήπως ἄραγε πρόκειται γιὰ τὴ δεύτερη «γραικολατίνα» ἔκδοση τῆς «Ἑξαβίβλου», ποὺ ἀντίτυπό της βρισκόταν στὸ Μυστρὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντέγραψε τὸ σχετικὸ «κεφάλαιον» ὁ παπα–Ἰωάννης;

Ὅσο ὅμως καὶ ἂν ψάξουμε στὴν «Ἑξάβιβλο» δὲν θὰ βροῦμε κάτι σχετικὸ μὲ τὸ ζήτημα ποὺ ἀπασχολοῦσε αὐτὸν τὸν «ἐξ ἐθνικῶν προσελθόντα τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ βαπτισθέντα» ἱερέα τοῦ Μυστρᾶ. Τότε γιατί ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀρμενόπουλου; Ἡ ἀναφορὰ ὀφείλεται σὲ ἕνα εὐρύτατα διαδεδομένο λάθος. Πρὶν ὅμως μιλήσουμε γιὰ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε: ἀντίτυπο ἀπὸ τὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς «Ἑξαβίβλου» δὲν πέρασε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο;

Ἐντελῶς πρόσφατα ἐντοπίσαμε μιὰ ἀθησαύριστη χειρόγραφη ἀπόδοση τῆς «Ἑξαβίβλου» στὴ δημώδη ποὺ ἐσωτερικὰ τεκμήρια μᾶς ὁδηγοῦν ἀβίαστα στὴ βεβαιότητα πὼς γιὰ τὴ δημιουργία της χρησιμοποιήθηκε ἀντίτυπο τῆς δεύτερης ἔκδοσης, ἀφοῦ στὴ δημώδη ἀπόδοση ἔχουν περάσει καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου. Ἡ ἀπόδοση στὴ δημώδη πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ θέρος τοῦ 1741 καὶ ἐκπονήθηκε, σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἐνδείξεις, στὴ Θεσσαλία ἢ τὴν Ἤπει-

---

11. Πρόκειται γιὰ πληροφορία ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῆς περιοχῆς ποὺ διέταξαν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς καὶ σώζεται σήμερα στὸ Archivio di Stato di Venezia, στὴν ἀρχειακὴ μονάδα «Archivio Grimani dai Servi», busta 54/157. Τὴν καταγραφὴ τὴν ἔχει μεταγράψει ὁ Κωνσταντίνος Ντόκος· τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας του τὸ δημοσίευσε τὸ 1976: «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Ἐνετίας», *Byzantinisch–Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974), 43-168. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐδῶ ἀναφέρω προέρχονται ἀπὸ τὸ δεύτερο καὶ ἀνέκδοτο ἀκόμα μέρος τῆς καταγραφῆς, μέρος ποὺ ὁ κύριος Ντόκος εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμά του, σ. 43-44, βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Grimani.

12. Μανουὴλ Γεδεών, «Λαθρόβιος ὀρθοδοξία», *ὅ.π.*, σ. 87.

ρο.[13] Κατὰ συνέπεια στὴν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα νὰ προσδιορίσουμε τὴν παρουσία τοῦ ἀντιτύπου τῆς δεύτερης ἔκδοσης τῆς «Ἑξαβίβλου» στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

III

Ἂς περάσουμε τώρα σὲ ἕνα ἄλλο ἔντυπο ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καὶ περιέχει ποικίλες πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου: αὐτοκρατορικὲς διατάξεις, πατριαρχικὲς ἀποφάσεις, νομοκανονικὲς μελέτες κλπ. Ἀναφέρομαι στὸ δίτομο ἔργο *Juris graeco–romani tam canonici quam civilis*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Johannes Leunclavius καὶ δημοσιεύτηκε στὴ Φραγκφούρτη τὸ 1596, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δημιουργοῦ του, ἀπὸ τὸν M. Freher.

Ὁ πρῶτος τουλάχιστον τόμος τοῦ ἔργου βρισκόταν στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὸ θέρος τοῦ 1712. Τὸ ὅριο καὶ τὸ τεκμήριο παρουσίας του μᾶς τὸ δίνει μία γνωμοδότηση ὀφφικιαλίων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὴν ὁποία γίνεται ἔμμεση ἀναφορὰ στὸ δημοσίευμα τοῦ Leunclavius. Ἂς παρακολουθήσουμε πῶς ἀνακύπτει ἡ παρουσία τοῦ ἐντύπου στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Ἕνας ἱερέας, ὁ παπα–Σκαρλάτος, ἀπὸ ἕνα χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Λαρίσης ἦρθε στὸ Πατριαρχεῖο, πρὶν ἀπὸ τὴν 9η Μαΐου τοῦ 1712, ἐξέθεσε τὴν οἰκογενειακὴ ὑπόθεση ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ νὰ τοῦ γνωμοδοτήσει σχετικά. Τὸ θέμα του ἦταν πὼς ὁ γιός του εἶχε ἀρραβωνιαστεῖ μὲ ἱερολογία μία κόρη, ποὺ τὴν ἐποχὴ τῆς μνηστείας ἦταν μόλις ἑπτὰ ἐτῶν. Πρὶν ὅμως ἐκείνη φτάσει σὲ ἡλικία γιὰ νὰ τελέσουν νομίμως τὸ γάμο τους, ὁ γιός του καὶ μνηστήρας τῆς κόρης πέθανε. Τώρα ὁ παπα–Σκαρλάτος θέλει νὰ παντρέψει τὸν ἄλλο γιό του μὲ τὴν κόρη αὐτὴ καὶ τὸ ἐρώτημα ποὺ θέτει εἶναι ἂν ὑπάρχει κώλυμα γάμου, ἂν δηλαδὴ ἡ ἱερολογημένη μνηστεία δημιούργησε συγγένεια.

Οἱ «τιμιώτατοι κληρικοὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας» ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ὑπόθεση γνωμοδότησαν πὼς δὲν ὑπάρχει κώλυμα καὶ ὁ γάμος μπορεῖ νὰ ἱερολογηθεῖ. Τὸ σημαντικὸ ὅμως γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι τὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῆς γνωμοδότησης στὴν ὁποία ἐκτίθεται ὁ νομικὸς συλλογισμὸς καὶ ἀναφέρονται οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν.

---

13. Τὸ εὕρημα πρόκειται νὰ δημοσιοποιηθεῖ σύντομα στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

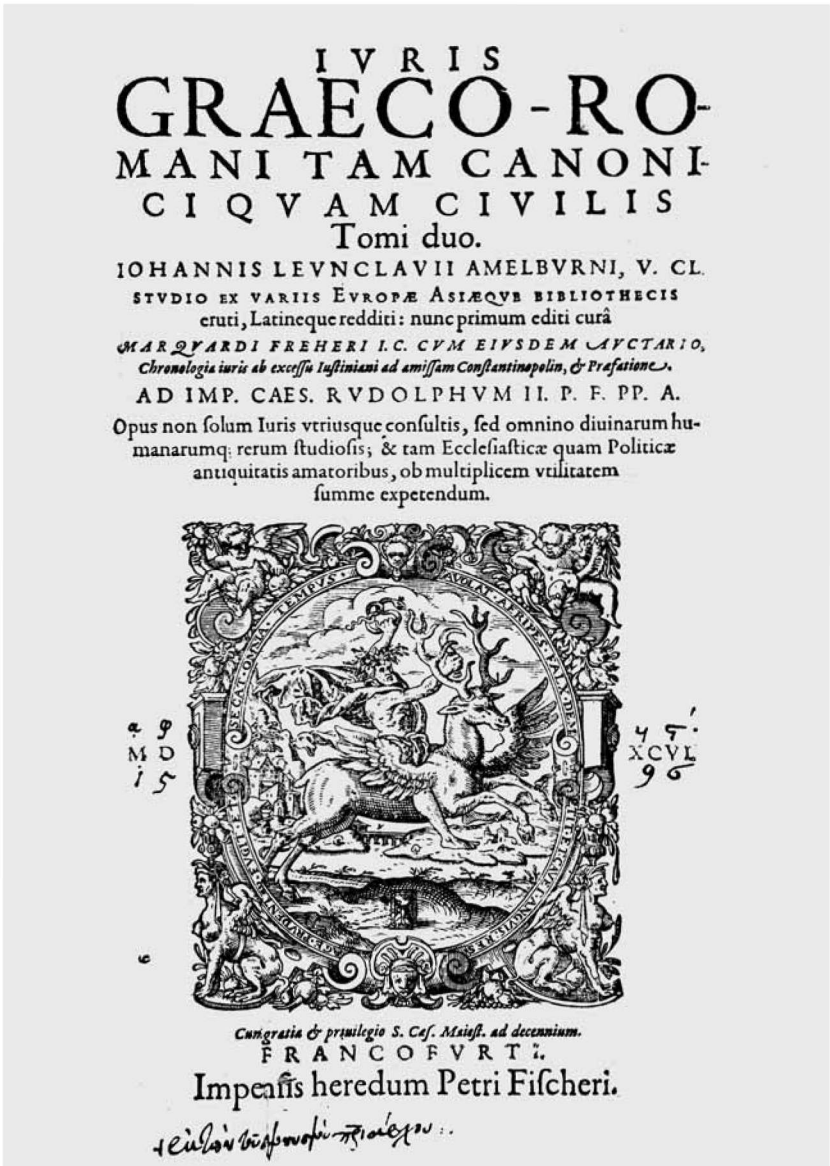

IVRIS
GRAECO-RO-
MANI TAM CANONI-
CI QVAM CIVILIS
Tomi duo.

IOHANNIS LEVNCLAVII AMELBVRNI, V. CL.
STVDIO EX VARIIS EVROPÆ ASIÆQVE BIBLIOTHECIS
eruti, Latineque redditi: nunc primum editi curâ
MARQVARDI FREHERI I.C. CVM EIVSDEM AVCTARIO,
Chronologia iuris ab exceſſu Iuſtiniani ad amiſſam Conſtantinopolin, & Præfatione.
AD IMP. CAES. RVDOLPHVM II. P. F. PP. A.

Opus non ſolum Iuris vtriusque conſultis, ſed omnino diuinarum humanarumq; rerum ſtudioſis; & tam Eccleſiaſticæ quam Politicæ antiquitatis amatoribus, ob multiplicem vtilitatem ſumme expetendum.

Cum gratia & priuilegio S. Cæſ. Maieſt. ad decennium.
FRANCOFVRTI.
Impenſis heredum Petri Fiſcheri.

Προμετωπίδα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ J. Leunclavius.
Τὸ ἀντίτυπο μὲ τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Διονυσίου Γ′

«Ἐρευνήσαντες ἡμεῖς ἐν τοῖς νομικοῖς βιβλίοις», ἀναφέρεται στὴ γνωμοδότηση, «εὕρομεν σημείωμα συνοδικὸν εἰς τὸ γ^ον βιβλίον τοῦ Ἀρμενοπούλου, γεγονὸς ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἁγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Θεοδοσίου ἔχον κατὰ ῥῆμα οὕτως. Ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Ἄπρω... οὔτε τοῖς ἐξ ἀγχιστείας δεσμοῖς καὶ ὅροις συσφίγγεται».[14]

Αὐτὸ τὸ «σημείωμα συνοδικόν», ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καταγραφὴ μιᾶς συνοδικῆς ἀποφάσεως ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1179 ἐπὶ πατριαρχίας Θεοδώρου[15] καὶ ἔκρινε μιὰ ἀνάλογη περίπτωση μὲ ἐκείνη ποὺ ἀπασχόλησε τοὺς ὀφφικιαλίους τοῦ Πατριαρχείου τὸ 1712, δὲν περιέχεται στὸ «γ^ον βιβλίον τοῦ Ἀρμενοπούλου» ἀλλὰ στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Johannes Leunclavius, *Juris graeco-romani tam canonici quam civilis* ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ, ὅπως εἴπαμε, στὴ Φραγκφούρτη τὸ 1596.[16]

Τότε πῶς δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ λανθασμένη προσγραφή;

Ἡ ἔρευνα ἔχει δώσει μιὰ ἑρμηνεία: ἐπειδὴ τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius ἄρχιζε μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου («Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων», καὶ τὸ τελευταῖο, τὸ ἕνατο, ἔργα τοῦ Ἀρμενόπουλου περιεῖχε, θεωρήθηκε πὼς ἡ ποικίλη ὕλη ποὺ ἀκολουθοῦσε στὰ ἐνδιάμεσα ἑπτὰ «βι-

---

14. Τὸ φύλλο τοῦ κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὅπου ἀσφαλῶς καταχωρίστηκε ἡ γνωμοδότηση σήμερα λανθάνει· ὅπως δὲν ἐντοπίζεται στὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ κώδικα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης —τώρα χειρόγραφο ΕΒΕ 1472— καθὼς ἡ ὑπόθεση ἀφοροῦσε ἄμεσα κάτοικο ποὺ ὑπαγόταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ περιφέρεια καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε βάσιμα πὼς θὰ καταχωρίστηκε κάποτε καὶ ἐκεῖ. Σώζεται ὡστόσο καταχωρισμένη στὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς Τρίκκης. Στὸ verso λοιπὸν τοῦ φ. 141 τοῦ κώδικα τῆς Τρίκκης —πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ μὲ τὸν ἀρ. 1471 σώζεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη— παραδίδεται τὸ κείμενο, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου ἐδῶ χρησιμοποιήσαμε. Τὰ περιεχόμενα στὸν Κώδικα ἔχουν δημοσιευτεῖ δύο φορές: Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980 καὶ Δ. Γ. Καλούσιος, *Ὁ κώδικας τῆς Τρίκκης, 1688–1857 (κ. 1471 ΕΒΕ)*, Λάρισα 2005-2007· στὴν πρώτη δημοσίευση ἡ γνωμοδότηση δημοσιεύεται στὴ σ. 96 καὶ στὴ δεύτερη στὶς σ. 242-243.

15. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόφαση, τὴν παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ κειμένου της βλ. V. Grumel – J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, 2 & 3, Παρίσι ²1989, σ. 572, Ν. 1152.

16. Johannes Leunclavius, *Juris graeco–romani…*, τ. 1, σ. 231-232 [= J. P. Migne, *Patrologia graeca*, τ. 119, Παρίσι 1864, στ. 796 B-D].

βλία» ἀποτελοῦσε παράρτημα κατὰ κάποιον τρόπο τοῦ πρώτου ἔργου.[17] Στὸ τρίτο βιβλίο ὁ Leunclavius εἶχε συγκεντρώσει κείμενα «Ἀποφάσεων Συνοδικῶν καὶ Διατάξεων Ἀρχιερατικῶν», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ «σημείωμα συνοδικὸν» τοῦ 1179.[18]

Ὅποια ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἑρμηνεία, γεγονὸς εἶναι πὼς ἕνας ἔντυπος Leunclavius —ἢ τουλάχιστον ὁ πρῶτος τόμος τῆς δίτομης ἔκδοσης— βρισκόταν στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1712.

Ἕνα ἄλλο ὅμως ἀντίτυπο τοῦ ἴδιου ἔργου βρισκόταν καὶ στὸ Μυστρὰ καὶ μάλιστα δύο χρόνια πρίν, τὸ 1710, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅσα ὁ παπα–Ἰωάννης ἐρωτᾶ τὸν Χρύσανθο, στέλνοντάς του μάλιστα καὶ ἕνα «κεφάλαιον... ὡς καθὼς τὸ ἐσήκωσ[ε] ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον, καὶ εἶναι γραικολατῖνο, ὡς τὸ αὐτὸ περιέχει».[19]

Ἡ βεβαιότητα πὼς ὁ ἱερέας τοῦ Μυστρᾶ ἄντλησε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius, διαπράττοντας τὸ ἴδιο λάθος, συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἐκεῖ καὶ ὄχι σὲ «κάποιον Ἀρμενόπουλον» ὑπάρχει ἡ ἀπάντηση στὶς νομοκανονικές του ἀπορίες· συγκεκριμένα:

Ἐκεῖ δημοσιεύονται οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοῦ εἶχε ὑποβάλει ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μάρκος, τὸ εἰκοστὸ τρίτο μάλιστα τῶν ὁποίων ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὶς ἀπορίες τοῦ ἱερέα ἀπὸ τὸ Μυστρά. Στὸ ἐρώτημα τοῦ Ἀλεξανδρείας «Ἐάν, αἱρετικὸς ἱερεύς, ἢ διάκονος ἀξιωθῇ τοῦ θείου καὶ ἁγίου βαπτίσματος... ἐσεῖται ἱερουργῶν μετὰ τῆς προτέρας χειροτονίας αὐτοῦ...;», ἡ ἀπόκριση τοῦ Βαλσαμώνα ἦταν ἡ ἀκόλουθη: «Ὁ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων π′ κανών, τοὺς ἐξ ἐθνικοῦ βίου προσελθόντας τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ βαπτισθέντας, καὶ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καταξιοῦσθαι διορίζεται...».[20] Γνωμο-

---

17. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Johannes Leunclavius (1541-1594)», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 97–98.

18. Τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ Leunclavius τὸ ἄντλησε ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ E. Bonefidius, *Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία Γ′. Juris Orientalis Libri III*, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ στὴ Γενεύη τὸ 1573 καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ «Βιβλίον β′», σ. 87-88 (περισσότερα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ συλλογὴ βλ. πιὸ κάτω).

19. Μανουὴλ Γεδεών, «Λαθρόβιος ὀρθοδοξία», *ὅ.π.*, σ. 87.

20. Οἱ ἐρωταποκρίσεις δημοσιεύονται στὶς σ. 362-394 τοῦ πρώτου τόμου τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius καὶ ἐκείνη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα στὴ σ. 378-379. Βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο τῶν ἐρωταποκρίσεων στὴν ἔκδοση Γ. Κ. Ράλλη – Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...*, τ. 4, Ἀθήνα 1854, σ. 447-496· ἡ συγκεκριμένη ἐρώτηση καὶ ἀπόκριση στὴ σ. 474.

δότηση διατυπωμένη τὸν 12ο αἰώνα, ἡ ὁποία ὅμως ἱκανοποιοῦσε ἀπόλυτα τὶς φιλοδοξίες τοῦ «ἐξ ἐθνικοῦ βίου» «προσελθόντος τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ βαπτισθέντος» παπα–Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος τώρα διεκδικοῦσε νὰ καταξιωθεῖ μὲ τὸ «ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα».

Εἶναι προφανὲς πὼς σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο ἀναφέρεται ὁ ἱερέας τοῦ Μυστρᾶ· αὐτὸ ἀντέγραψε καὶ ἔστειλε στὸν Χρύσανθο. Ἀφοῦ ὅμως τὶς ἀπορίες του τὶς κάλυπτε νομοκανονικὰ ἡ γνωμοδότηση τοῦ Θεόδωρου Βαλσαμώνα, γιατί ὁ παπα–Ἰωάννης ἀναφέρει στὸν Χρύσανθο πὼς τὸ «κεφάλαιον» ποὺ τοῦ στέλνει τὸ ἀντέγραψε «ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον»;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι πὼς τὸ ἐντόπισε στὴ συλλογὴ τοῦ Leunclavius καὶ θεώρησε, ὅπως ἄλλωστε θὰ κάνουν δύο χρόνια ἀργότερα καὶ οἱ «τιμιώτατοι κληρικοὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», πὼς ἡ πηγή του ἦταν ὁ Ἀρμενόπουλος.

Ἂς σημειωθεῖ πάντως πὼς ἡ λάθος προσγραφὴ τοῦ ἔργου ἦταν ὡς τὶς πρῶτες τουλάχιστον δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα σύνηθες φαινόμενο. Ὄχι μόνο οἱ ὀφφικιάλιοι τοῦ Πατριαρχείου ἀλλὰ καὶ ὁ λόγιος Χρύσανθος Νοταρὰς ἦταν θύμα αὐτῆς τῆς παρανόησης, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ μία καταγραφὴ ποὺ ἐπιχείρησε τῶν περιεχομένων στοὺς δύο τόμους τῆς ἔκδοσης τοῦ Leunclavius, ἀφοῦ θεωρεῖ πὼς ὁ πρῶτος τόμος περιέχει «Ἀρμενόπουλον». Στὴν αὐτόγραφη καταγραφή του τὴν ὁποία ἐντόπισα σὲ χειρόγραφό του ποὺ σώζεται ὡς σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου διαβάζουμε:

«Ἐν τῷ αῳ τόμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου

Βιβλίῳ αῳ Ἐν ᾧ περιέχονται ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων...»

καὶ ὁ Χρύσανθος ἀναφέρεται σὲ ὅσα περιέχονται στὴ συλλογὴ τοῦ Leunclavius.[21]

---

21. Ἡ καταγραφὴ τῶν περιεχομένων στοὺς δύο τόμους τοῦ Leunclavius ἀρχίζει ἀπὸ τὸ verso τοῦ φ. 101 καὶ ὁλοκληρώνεται στὸ recto τοῦ φ. 102 τοῦ χειρογράφου 441 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ χειρόγραφο ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ «Ἐκ τῶν Συμμίκτων Χρυσάνθου πατριάρχου Ἱεροσολύμων» ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο–Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899, σ. 416-419 καὶ 477, χωρὶς ὅμως στὴν περιγραφὴ αὐτὴ νὰ ἀναφέρεται καὶ ἡ καταγραφὴ τοῦ Χρυσάνθου, τὰ κύρια σημεῖα τῆς ὁποίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

«Ἐν τῷ αῳ τόμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου

Βιβλίῳ αῳ Ἐν ᾧ περιέχονται ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων

Β[ιβλίον] 2[ῳ] Ἐν ᾧ περιέχονται βασιλικαὶ διατάξεις [...]

Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν, νομίζω, ἀναντίρρητα τεκμήρια γιὰ τὴν παρουσία ἀντιτύπων τοῦ *Juris graeco–romani* τοῦ Johannes Leunclavius στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Πάντως τὸ ἀντίτυπο στὸ Μυστρὰ ποὺ τὸ ἐντοπίζουμε τὸ 1710 ἢ ἐκεῖνο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1712 δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τὰ παλαιότερα ἀντίτυπα ποὺ πέρασαν στὴν Ἀνατολή. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Διονυσίου Γ′, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στὸ διάστημα ἀπὸ 21 Ἰουνίου 1662 ὡς 21 Ὀκτωβρίου 1665, πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἕνα ἀκόμα ἀντίτυπο τοῦ ἔργου. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ σώζεται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μεγίστης Λαύρας στὸν Ἄθω, μοναστικὸ ἵδρυμα στὸ ὁποῖο ἀποσύρθηκε ὁ πρώην πατριάρχης καὶ δώρισε μέρος τουλάχιστον τῆς βιβλιοθήκης του.[22]

Β[ιβλίον] 3[ον] Ἐν ᾧ περιέχονται ἀποφάσεις συνοδικαὶ καὶ διατάξεις ἀρχιερατικαὶ τῶν Κ[ωνσταντινου]πόλεως πατρ[ιαρχῶν] ἐν ᾧ καὶ ἑτέρα τάξις τῶν μητροπόλεων Κ[ωνσταντινουπόλεως] καὶ ἀρχιεπισκοπῶν.

Β[ιβλίον] 4[ον] Ἀποφάσεων συνοδικῶν πατριαρχικῶν τὸ δεύτερον ἐν ᾧ καὶ κατάλογος τῶν πατριαρχῶν Κ[ωνσταντινουπόλεως] καὶ τάξις τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Β[ιβλίον] 5[ον] Ἐν ᾧ περιέχονται ἀποκρίσεις, ἐπιστολαί τε καὶ ψῆφοι τῶν ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ἁγίων πατέρων.

Β[ιβλίον] 6[ον] Ἐπιλύσεων τὸ δεύτερον.

Β[ιβλίον] 7[ον] Περιέχον τοῦ Βαλσαμὼν α′ον μελέτην περὶ τῶν πατριαρχικῶν προνομίων· β′ον περὶ τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος καὶ πρωτεκδίκου καὶ ἄλλας ἀποκρίσεις τοῦ αὐτοῦ.

Β[ιβλίον] 8[ον] Ἐν ᾧ περιέχονται Ματθαίου μοναχοῦ ζητήματα καὶ ὑποθέσεις γαμικαὶ καὶ περὶ ὀρθοδόξου πίστεως.

Β[ιβλίον] 9[ον] Περὶ αἱρέσεων.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ ταῦτα περιέχονται

1. Μιχαὴλ αὐθυπάτου καὶ κριτοῦ τοῦ Ἀτταλιάτου, Ποίημα νομικὸν ἤτοι...
2. Ἐκλογὴ Νεαρῶν παρὰ Λέοντος [...]
3. Βιβλίον Νεαρῶν τινων διατάξεων.
4. Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων.
5. Τύπος παλαιὸς περὶ τοῦ διατί [...]
6. Βιβλίον Κωνσταντίνου ἀντικένσωρος Περὶ χρονικῶν.
8. Νόμοι Γεωργικοί.
9. Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός.»

22. Βλ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω», *Μνήμων* 11 (1987), 110 σημ. 39. Τὴ φωτογραφία τῆς σελίδας τίτλου, ὅπου καὶ τὸ κτητορικὸ τοῦ Διονυσίου, μοῦ τὴν παραχώρησε ὁ συνάδελφος Τρ. Σκλαβενίτης τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή· ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῶν ἐρευνῶν του στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀθωνικῆς μονῆς.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι πότε τὸ ἀπέκτησε; Ἕνα κτητορικὸ σημείωμα ποὺ εἶναι γραμμένο στὸ κάτω περιθώριο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ ἀντιτύπου: «† ἐκ τῶν τοῦ Διονυσίου π(ατ)ριάρχου:», μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρέπει νὰ τὸ ἔγραψε ὅταν ἦταν ἀκόμα πατριάρχης καὶ νὰ θεωρήσουμε πὼς ἀπέκτησε τὸ ἀντίτυπο πρὶν ἀπὸ τὴν 21η Ὀκτωβρίου τοῦ 1665.

Λίγο ἀργότερα, ἕνα ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ ἴδιου ἔργου θὰ πρέπει νὰ πέρασε στὴν κατοχὴ τοῦ Δοσίθεου Ἱεροσολύμων. Τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Δοσίθεος ἔστειλε, μετὰ βέβαια τὸ 1696 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1707, ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ Leunclavius στὴ Μόσχα[23] μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, νόμιμα νομίζω, πὼς κάποιο ἄλλο ἀντίτυπο θὰ εἶχε στὴν κατοχή του. Εἶναι ἴσως τὸ ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Χρύσανθος κατέγραψε τὰ περιεχόμενα στὸ ἔργο, πρὶν αὐτὸ ἢ κάποιο ἄλλο περάσει στὴν κατοχή του.

Ἡ ὑπόθεση πάντως πὼς ὁ Χρύσανθος εἶχε κάποτε στὰ χέρια του ἀντίτυπο τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Leunclavius ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς σὲ χειρόγραφό του ἔχει ἀντιγράψει ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ πόνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου ποὺ περιεχόταν στὸν δεύτερο τόμο τοῦ Leunclavius.

Τὸ χωρίο περιέχεται στὸ verso τοῦ φ. 101 τοῦ χειρογράφου ἀρ. 441 καὶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Περὶ τῶν Νεαρῶν Λέοντος τοῦ βασιλέως. Ταῦτα φησὶν ὁ Ἀτταλιώτης τίτλῳ 95 σελ. 77.

Ὁ δὲ μακαρίτης βασιλεὺς κύριος Λέων, Νεαρὰς μὲν ἐκτέθεικε πολλάς, οὐκ ἐκράτησαν δέ, εἰ μὴ μόνοι, αἵτινες ἑτέρων νόμων μὴ ὑπόντων ἐγράφησαν, ἢ προσθήκην τῶν παραλειφθέντων ταῖς νεαραῖς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐγένοντο. Αὗται γὰρ μόναι ἀπὸ τῶν Νεαρῶν τοῦ Κυροῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἔχουσι τὸ κῦρος καὶ στέργονται, οἷα ἐστίν, ἡ περὶ τῆς ἱερολογίας».[24] Ἡ παραπομπὴ ποὺ σημειώνει ὁ Χρύσανθος, «τίτλῳ 95 σελ. 77», ὁδηγεῖ στὸν δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius, ὅπου στὴ σημειούμενη σελίδα ἐντοπίζουμε τὸ χωρίο ποὺ ἀντέγραψε ὁ Χρύσανθος.

---

23. Βλ. τὴν πληροφορία ποὺ δίνει ὁ I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*, Ρώμη 1964, σ. 172 σημ. 118 καὶ Κ. Γ. Πιτσάκης, *ὅ.π.*, σ. 98-99.

24. Τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου γνώρισε τὸ 1861 μιὰν ἄλλη ἔκδοση ἀπὸ τὸν Λεωνίδα Λ. Σγούτα στὸν ὄγδοο τόμο τῆς *Θέμιδος*, Ἀθήνα 1861, σ. 47-155 [= Zέπων, *Jus Graecoromanum*, τ. 7, Ἀθήνα 1931, σ. 409-497]· τὸ σχετικὸ χωρίο στὶς σ. 146-147 καὶ 491 ἀντίστοιχα.

ΤΟΥ̃ ΑΝΑΤΟΛΙ-
κοδ νομίμου βιβλία Γ.

IVRIS ORIENTA-
lis Libri III,

Ab Enimundo Bonefidio I. C. digeſti, ac notis illuſtrati, & nunc primùm in lucem editi.

Cum Latina interpretatione.

ANNO M. D. LXXIII.
Excudebat Henr. Stephanus.
CVM PRIVILEGIO
CAES. MAIEST.
Georgius Wagner. A. Lutetiæ 12 Octobris 1585.

Προμετωπίδα τῆς συλλογῆς τοῦ E. Bonefidius (Γενεύη 1573)

IV

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὴ σύντομη αὐτὴ δεύτερη περιήγησή μου μὲ πληροφορίες ποὺ ἐντόπισα γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀντιτύπων ἀπὸ δύο ἄλλες συλλογὲς νομικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴ Δύση τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα. Ἀναφέρομαι στὴ συλλογὴ τοῦ E. Bonefidius, *Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία Γ΄. Juris Orientalis Libri III*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Γενεύη τὸ 1573,[25] ὅπως καὶ ἐκείνης τῶν G. Voelli – H. Justelli, *Bibliotheca juris canonici veteris*, τ. I–II, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1661.[26]

Στὸν Χρύσανθο ὀφείλουμε καὶ πάλι τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ πέρασμα ἀντιτύπων τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γιὰ τὴν πρώτη συλλογή, ἕνα ἰδιόγραφο σημείωμα τοῦ Χρύσανθου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντλήσουμε τὴν πληροφορία πὼς τὴν εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του —ἢ ἁπλῶς τὴ γνώριζε καὶ τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει. Συγκεκριμένα στὸ χειρόγραφο ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω καὶ στὸ ὁποῖο ἐντοπίσαμε τὴν καταγραφὴ τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθο αὐτόγραφο σημείωμά του:

«Ταῦτα περιέχονται ἐν τοῖς δυσὶ τόμοις τοῦ Ἀνατολικοῦ νόμου βασιλικοῦ τε καὶ ἀρχιερατικοῦ».[27] Οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀπαρτίζουν τὸν πρῶτο, ἐσωτερικό, τίτλο τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Bonefidius (σ. 1) καὶ μᾶς βεβαιώνουν πὼς σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἀναφέρεται ὁ Χρύσανθος.

Στὸν Χρύσανθο ὀφείλουμε καὶ πάλι τὴν ἔμμεσα διατυπωμένη πληροφορία γιὰ τὸ πῶς πέρασε στὴν κατοχή του ἡ δεύτερη συλλογή. Συγκεκριμένα, μὲ αὐτόγραφο σημείωμα σὲ χειρόγραφό του σημειώνει πὼς γιὰ τὴ μνημόνευση δύο ἀποθανόντων ἔλαβε —ζήτησε προφανῶς καὶ ἔλαβε ἀντὶ χρημάτων— «δύο βιβλία τῶν ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν κανόνων

---

25. Γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ἐκεῖνον ποὺ τὴν ἐμπνεύστηκε βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ennemond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια», *Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία. Η΄ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο (Μάιος 1987)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 39-59 —καὶ ἀνάτυπο μὲ προσθήκη.

26. Γιὰ τὴ συλλογή, τὰ περιεχόμενά της καὶ τοὺς δημιουργούς της βλ. τώρα Παῦλος Μενεβίσογλου, *Αἱ ἐκδόσεις τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα (1531-1672)*, Κατερίνη – Θεσσαλονίκη 2007, σ. 103-129, καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

27. Βλ. τὸ σημείωμα στὰ φ. 101-102 τοῦ χειρογράφου ποὺ ἀναφέρω στὴ σημείωση 21.

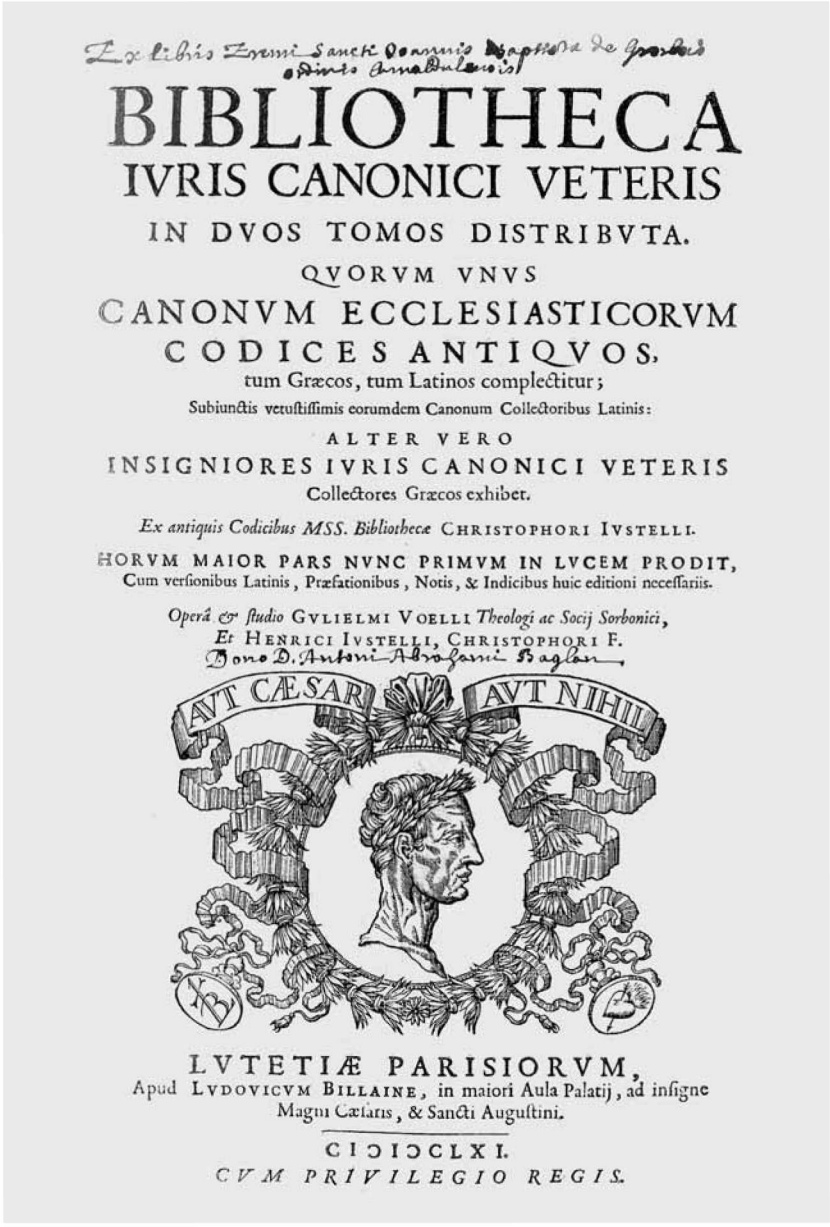

Ex libris Eremi Sancti Joannis Baptistæ de Grosbois
Diœc. Arnabulensis

BIBLIOTHECA
IVRIS CANONICI VETERIS
IN DVOS TOMOS DISTRIBVTA.
QVORVM VNVS
CANONVM ECCLESIASTICORVM
CODICES ANTIQVOS,
tum Græcos, tum Latinos complectitur;
Subiunctis vetuſtiſſimis eorumdem Canonum Collectoribus Latinis:
ALTER VERO
INSIGNIORES IVRIS CANONICI VETERIS
Collectores Græcos exhibet.
Ex antiquis Codicibus MSS. Bibliothecæ CHRISTOPHORI IVSTELLI.
HORVM MAIOR PARS NVNC PRIMVM IN LVCEM PRODIT,
Cum verſionibus Latinis, Præfationibus, Notis, & Indicibus huic editioni neceſſariis.
Operâ & ſtudio GVLIELMI VOELLI *Theologi ac Socij Sorbonici,*
Et HENRICI IVSTELLI, CHRISTOPHORI F.
Dono D. Antonii Abrosani Baglan.

AVT CÆSAR AVT NIHIL

LVTETIÆ PARISIORVM,
Apud LVDOVICVM BILLAINE, in maiori Aula Palatij, ad inſigne
Magni Cæſaris, & Sancti Auguſtini.

CIↃIↃCLXI.
CVM PRIVILEGIO REGIS.

Προμετωπίδα τῆς συλλογῆς τῶν G. Voelli – H. Justelli (Παρίσι 1661)

γραικολατῖνα τύποις Παρισίων».[28] Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ ἔργο τῶν G. Voelli – H. Justelli, *Bibliotheca juris* ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Ὁ Χρύσανθος δὲν σημειώνει, δυστυχῶς, ἀπὸ ποῦ, ἀπὸ ποιὸν τόπο, ἔλαβε τὰ «δύο βιβλία» —προφανῶς τοὺς δύο τόμους— τοῦ ἔργου, ὥστε νὰ γνωρίζουμε ποῦ ὑπῆρχαν ἤδη τὰ ἀντίτυπα αὐτά. Ἔχει σημειώσει μόνο τὰ ὀνόματα ποὺ θὰ μνημόνευε. Συγκεκριμένα στὸ σημείωμά του ἀναφέρει:

«Χρυσοσκούλου ἱερέως κεκοιμη[μένου]: Σταιρνῆς πρεσβυτέρας, καὶ Λαμπρινῆς κεκοιμη[μένων]», ὀνόματα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, στὴ φαναριώτικη οἰκογένεια Χρυσοσκουλαίου καὶ προσδιορίζουν τὴν Κωνσταντινούπολη σὰν πιθανὸ τόπο στὸν ὁποῖο βρίσκονταν τὰ βιβλία ποὺ δόθηκαν στὸν Χρύσανθο γιὰ τὸ μνημόσυνο μελῶν τῆς οἰκογένειας.

V

Πέρα ἀπὸ τὴν ὅποια σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν ἱστορία καὶ γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ ἔντυπου βιβλίου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐμπεριέχουν καὶ ἕνα παράλληλο νόημα τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀσχολίαστο: ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ἡ δυσπιστία γιὰ τὸ ἔντυπο τὸ τυπωμένο στὴ Δύση[29] προφανῶς ὑποχωρεῖ μὲ γοργοὺς ρυθμούς, καὶ ἔντυπα βιβλία, τὰ ὁποῖα περιέχουν κείμενα κανόνων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καὶ ἄλλα βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα ἀρχίζουν νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ὄχι μόνο σὲ βιβλιοθῆκες ἰδιωτῶν ἀλλὰ καὶ κληρικῶν καὶ τὸ σημαντικότερο: νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

---

28. Τὸ ἰδιόγραφο σημείωμά του σώζεται στὸ φ. 197v bis τοῦ χειρογράφου 441 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

29. Βλ. ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα, μὲ ἀναφορὰ καὶ στὰ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου ἔντυπα βιβλία, ὁ Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἔντυπο βιβλίο καὶ ἡ παράλληλη χρήση τοῦ χειρογράφου», *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες. Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα 1982, σ. 283-293.